

Wel en onwel

Het lichaam in de negentiende eeuw

WESSEL KRUL

Inleiding

Toen het bestuur van de Werkgroep De Negentiende Eeuw besloot om ‘het lichaam’ te nemen als onderwerp van het jaarcongres van 2014, was de reactie van veel geïnteresseerden dat het dan wel voornamelijk over seksualiteit zou gaan.¹ Dit zegt veel over de manier waarop wij zelf in het leven staan, als burgers van een welvarend land in de eenentwintigste eeuw. Wij zijn doorvoed, gezond en levenskrachtig genoeg om het lichaam als een bron van genot te zien, in de liefde, maar ook in sport en spel en allerlei andere fysieke activiteiten. Een goed onderhouden lichaam, wordt ons dagelijks in de media verteld, is het begin van alle levensgeluk. Wij kunnen, nee, wij moeten er zo veel mogelijk plezier aan beleven.

Voor de meeste negentiende-eeuwers, ongeacht hun stand of klasse, was dat anders. Zij ervoeren het lichaam maar al te vaak, zonder dat zij er veel aan konden doen, als een onbehaaglijk en verontrustend object dat meer ongemak dan vreugde opleverde. Natuurlijk kenden en zochten zij vormen van fysieke bevrediging. Het misverstand dat de Victoriaanse preutsheid voortkwam uit, of resulteerde in een uitzonderlijke mate van kuisheid, is nu wel voorgoed en met afdoende voorbeelden weerlegd.² Dat de seksualiteit in veel omstandigheden niet of nauwelijks bespreekbaar was, betekende niet dat negentiende-eeuwers,

1 Zie hierover onder andere Catherine Gallagher en Thomas Laqueur (red.), *The making of the modern body. Sexuality and society in the nineteenth century* (Berkeley 1987). De geschiedenis van het lichaam, of ‘Body history’, wordt inmiddels echter veel breder opgevat. In 1991 pleitte de medisch historicus Roy Porter voor meer onderzoek naar de rol van lichamelijkeheid in het verleden: ‘History of the body’, in: Peter Burke (red.), *New perspectives on historical writing* (Cambridge 1991), 206-232. Tien jaar later stelde hij vast dat hieraan ruimschoots gehoor was gegeven: Roy Porter, ‘History of the body reconsidered’, in: Peter Burke (red.), *New perspectives on historical writing* (Cambridge 2001), tweede druk, 232-260. Een Nederlandstalige inleiding is: Catrien Santing, ‘Van lijf en leden. Een inleiding over lichaamsgeschiedenis en gender’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 28 (2008) 7-33. Zie verder: Linda Kalof, William Bynum (red.), *A cultural history of the human body* (Londen 2010) en John Robb, Oliver J.T. Harris, *The body in history. Europe from the palaeolithic to the future* (Cambridge 2013).

2 In de vijf delen van zijn *The bourgeois experience. Victoria to Freud* (1984-1998) besteedt Peter Gay veel aandacht aan de positieve beleving van de seksualiteit. Voor Nederland, met ook veel aandacht voor de ‘duistere’ kanten, zie Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Nijmegen 2002) en Nop Maas, *Seks! ... in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2006). Het jaarcongres van 1985 van de Werkgroep Negentiende Eeuw was gewijd aan de seksualiteit; zie de bijdragen in *De Negentiende Eeuw* 10 (1986)

binnen of buiten het huwelijk, geen erotische genoegens beleefden. Ook zij konden, zo vaak het te pas kwam, genieten van hun eigen gezondheid, zolang zij die hadden. Maar in dit laatste zit het grote verschil. Negentiende-eeuwers waren niet zo vaak gezond, zeker niet naar onze normen, maar ook in hun eigen opvatting.

In de eerste plaats was er de geringere levensverwachting. Het gemiddelde lag in Nederland omstreeks 1860 nog op 37 jaar.³ Dit komt voor een groot deel door de aanzienlijke kindersterfte. Zij die volwassen werden, bereikten vaak een jaar of 70, en soms nog meer. Een dergelijke leeftijd werd maar al te vaak niet als een teken van kracht, maar als hoge, soms zelfs beklagenswaardige ouderdom gezien. De ouderdom komt immers met kwalen en gebreken, en in de arbeidersklasse hoorde armoede daar meestal ook bij. De kortere levensduur en de afnemende gezondheid op latere leeftijd resulteerden in een andere visie op de levenscyclus. Mensen werden eerder als volwassen beschouwd. Kinderen, zeker uit de arbeidersklasse en de kleine middenstand, moesten al vroeg op eigen benen staan.⁴ Het is verbazend om te zien welke verantwoordelijkheden in de negentiende eeuw in veel sectoren van de maatschappij, ook bijvoorbeeld in het bedrijfsleven en in het leger, werden toevertrouwd aan mensen van nog geen twintig jaar. Het hedendaagse verlangen om altijd jong te blijven was de negentiende eeuw volkomen vreemd. Of men wilde of niet, het was nodig om zo gauw mogelijk van de ernst van het leven doordrongen te zijn en daarvan duidelijk blijkt te geven.

De andere kant was dat mensen in de negentiende eeuw eerder als hoogbejaard golden, en er ook zo uitzagen. Zelfs zij die een relatief hoge leeftijd bereikten, waren vaak toch vroeg versleten, door ziekte, lichamelijke inspanningen, zorgen, te weinig of verkeerd voedsel, gebrekkige huisvesting en een ongunstig leefmilieu. De fotoportretten uit de negentiende eeuw, zelfs van welgestelde personen, maken dat duidelijk genoeg. Zij vertonen grijsaards, oude en afgeleefde mannen en vrouwen, op een leeftijd waarop wij gewoonlijk nog met frisse energie aan het werk zijn. De chronische ondervoeding en het vitaminegebrek van de arbeidersklasse nam in de loop van de eeuw enigszins af, maar gezond (naar onze maatstaven) waren de meeste mensen nog lang niet. Wij zouden schrikken als wij zo'n honderdvijftig jaar geleden in een grote stad de straat op konden gaan, en de lichamen van negentiende-eeuwers, met hun huid, haren en tanden, van dichtbij konden bekijken.

Hoe negentiende-eeuwers zich in hun lichaam voelden, kunnen wij ons misschien pas goed voorstellen als wij een tijd ziek zijn geweest. Bijna iedere volwassene in de negentiende eeuw had last van een of meer relatief ongevaarlijke aandoeningen, hoest, kramp, jeuk, kiespijn of constipatie, die nu betrekkelijk gemakkelijk te verhelpen zijn, maar die destijds het leven moeilijker te dragen

3 Opgave Centraal Bureau voor de Statistiek (<statline.cbs.nl>).

4 De negentiende-eeuwse literatuur, van Charles Dickens en Victor Hugo tot aan *Alleen op de wereld* (1878) van Hector Malot, is vol met kinderen die al vroeg aan hun lot zijn overgelaten. Een klassiek voorbeeld uit Nederland is *Jaapje* (1917) van Jacobus van Looy.

maakten. De negentiende eeuw was de grote tijd van de medicalisering van het dagelijks bestaan.⁵ Maar in weerwil van zeer reële verbeteringen bestond een groot deel van de medische wetenschap uit het benoemen, beschrijven en classificeren van kwalen waarvoor nog geen geneesmiddel bestond. Het praten over de meest uiteenlopende ziektes leidde bij het grote publiek vooral tot verhoogde bezorgdheid, want de remedies waren schaars en onzeker. Onvermijdelijk had dit invloed op de omgangsvormen. Uitvoerig stilstaan bij de eigen gezondheid geldt inmiddels als teken van overdreven zelfmedelijden. Op de vraag ‘hoe gaat het?’ verwacht niemand toelichting op een medisch dossier. In de negentiende eeuw was het volkomen aanvaard om elkaars fysieke toestand uitvoerig door te nemen. Opvallend is ook in negentiende-eeuwse levensbeschrijvingen hoe vaak bevriende mannen elkaar prezen om hun kracht, gezondheid en viriele voorkomen. Deden vrouwen onderling iets vergelijkbaars? Gezond of niet, het lichaam en de lichaamsfuncties waren steeds een dankbaar onderwerp van observatie en conversatie.

De onbetrouwbaarheid van het lichaam bleek natuurlijk eens te meer tegenover werkelijk ernstige ziekten. Zelfs een robuuste gezondheid kon van de ene dag op de andere worden geknakt. De angst voor epidemieën leidde tot langdurige, omstandige en vaak geheel vergeefse voorzorgsmaatregelen, zoals quarantaines, bespuitingen met ontsmettingsmiddelen, uitzwaveling en uitroking. De laatste grote cholera-epidemie, die in Hamburg in 1892 nog veel slachtoffers maakte, leidde ook in Nederland tot veel paniek.⁶ Sommige algemeen voorkomende doodsoorzaken hingen onmiddellijk samen met de seksualiteit, en maken iets begrijpelijk van de afweer waarmee deze werd omringd. De dood in het kraambed was voor iedere gehuwde vrouw een schrikbeeld. Overal dreigde de bezoeking van de syfilis, die de gezondheid sluipend aantastte, en die bovendien een onmiskenbaar teken was van een morele misstap.⁷ De juistheid van de diagnose bleef intussen altijd onzeker. De dichter Heinrich Heine, bijvoorbeeld, weet zijn lijdensweg aan een syfilitische infectie, en verbond er vergaande conclusies aan over de vrouw en de liefde. Tegenwoordig wordt meestal aangenomen dat hij zich over de aard van zijn ziekte vergiste.⁸

Dit alles heeft betrekking op de zorgen over het eigen lichaam. Maar niet minder belangrijk was de waarneming van het lichaam van de ander.⁹ Een gezond en welgedaan uiterlijk was niet alleen innemend, maar ook een garantie

5 Dit was een hoofdthema in het werk van Michel Foucault, van zijn *Folie et déraison* (Parijs 1961) tot aan de *Histoire de la sexualité* (Parijs 1976-1984). Zie voor Nederland onder andere E.S. Houwaart, *De hygiënist. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland* (Groningen 1991).

6 Richard J. Evans, *Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years, 1830-1910* (Oxford 1987). In Nederland werd een herhaling gevreesd van de noodlottige epidemie uit 1866.

7 Zie bijvoorbeeld Annet Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst. Een historisch-sociologische studie (1850-1990)* (Amsterdam 1993).

8 De ziekte van Heine is later wel geïdentificeerd als MS (multiple sclerose). Martin van Amerongen, *Het matrassengraf. Heine's sterfbed 1848-1856* (Amsterdam 1985).

9 Een groot aantal sociaal omstreden of ongewenste aspecten van lichamelijke in de late negentiende eeuw komt aan de orde in: T. Sintobin, A. van Buul, B. de Pater, H. Vandevoorde (red.), *On-normelijke dingen. Over taboe en verbod in het fin de siècle* (Hilversum 2014).

dat iemand nog geruime tijd zou leven en daarom als werknemer, als crediteur of als huwelijkskandidaat vertrouwd kon worden. Er is wel verondersteld dat het negentiende-eeuwse publiek, toen de sociale mobiliteit eenmaal begon toe te nemen, meer dan tevoren moest afgaan op het uiterlijk van de medemensen om vast te kunnen stellen wie betrouwbaar was en wie niet. De hele negentiende-eeuw door, van Lavater tot aan Lombroso, zijn theorieën in omloop geweest, in de wetenschap maar ook in talloze populariserende geschriften, die ervan uitgingen dat iemands karakter, aanleg en eigenschappen uit zijn of haar uiterlijk konden worden afgelezen. Mensen gaven dus niet alleen tekens met hun lichaam, maar hun lichaam werd als geheel tot een teken, dat door de goede verstaander moest worden doorgrond.¹⁰

De eis van onmiddellijke ‘leesbaarheid’ gold voor de gelaatstrekken en iemands lichamelijke verschijning, maar evenzeer voor de verpakking van het lichaam, dat wil zeggen voor de kleding. Deze werd bepaald door status, rang en stand, en zelden of nooit door het gemak van de drager. Een hoge sociale status was af te leiden uit een vertoon van kostbare stoffen en attributen, maar vereiste ook dat het lichaam zelf zich voordeed als een kunstwerk. Hoe hoger het aanzien, hoe meer het lichaam werd ingesnoerd en omgevormd tot een esthetisch ideaal dat van de natuur zo ver mogelijk was verwijderd. De gebrekkige verwarming noodzaakte tot het dragen van vele lagen textiel over elkaar, wat al weinig comfortabel was, maar bij bijzondere gelegenheden en in voornamelijk kringen dwong de kleding nog meer specifieke houdingen en gedragingen af. Zulke kostumering vroeg om voortdurende oplettendheid en zelfbeheersing, en dat was precies wat er van de dragers in de sociale omgang werd verwacht. Pas tegen het einde van de eeuw, met de opkomst van de sport, de hygiëne en het buitenleven, begon in burgerlijke kring de introductie van de ‘Liberty-’ of ‘Reformkleding’. Symbolen van disciplinerende als het korset en de ‘vadermoorder’ hebben het echter nog tot ver in de twintigste eeuw uitgehouden.¹¹

Aanverwante thema’s staan centraal in deze aflevering, die een bewerking bevat van de lezingen tijdens het congres van de Werkgroep op 12 december 2014. Telkens kwam naar voren hoezeer de relatie tussen lichaam en geest het publiek evenzeer als de wetenschap in de negentiende eeuw voor raadsels stelde. Dat begon al met de vraag wat als normaal en wat als afwijking moest worden beschouwd. Leonieke Vermeer bespreekt de ervaring van het ziek zijn, en de worsteling met het benoemen daarvan, in een aantal negentiende-eeuwse egodocumenten. Transgressie van de gangbare opvattingen over de seksualiteit komt in twee bijdragen aan de orde. Rond 1900 was het een onderwerp van heftige discussie of homoseksualiteit een psychische dan wel een lichamelijke

¹⁰ Hierover onder andere Judith Wechsler, *A human comedy. Physiognomy and caricature in 19th century Paris* (Londen 1982); Mary Cowling, *The artist as anthropologist* (Cambridge 1989); Linda Nead, *Victorian Babylon. People, streets and images in nineteenth-century London* (New Haven 2000); Kate Flint, *The Victorians and the visual imagination* (Cambridge 2000).

¹¹ Veel van de gegevens over kleding en sociaal gedrag in Ileen Montijn, *Leven op stand, 1890-1940* (Amsterdam 1998) gelden ook voor periode die daaraan voorafging.

oorsprong had. Mary Kemperink gaat in op een aantal auteurs die een uitweg zochten in een antropologische of cultuurhistorische verklaring. De verbeelding van het vrouwelijk naakt was in de beeldende kunst een aanvaard gegeven, maar dit bleek toch tot consternatie te kunnen leiden wanneer vrouw zich daarop toegedde, zoals Marjan Sterckx laat zien.

Een in de negentiende eeuw vaak naar voren gebrachte veronderstelling was dat vrouwen door de bouw van hun organen minder voor rede vatbaar zijn dan mannen. Willemijn Ruberg onderzoekt aan de hand van een aantal gevallen hoe dit vooroordeel in de rechtspraak naar voren kwam, en wat de consequenties waren voor de toebedeelde straf. Het inwendig functioneren van het lichaam, ziek of gezond, was voor het negentiende-eeuwse publiek een bron van fascinatie, zoals blijkt uit de vele anatomische kabinetten die destijds openbaar toegankelijk waren. Maar ook opvallende lichamelijke afwijkingen werden vaak als bezienswaardigheid vertoond. Over deze publieksbelangstelling, de kabinetten en de deformaties, handelt de bijdrage van Tinne Claes en Véronique Deblon. Dat nog tot ver in de negentiende eeuw het lichaam van bepaalde groepen mensen tot eigendom van iemand anders kon worden, en zo letterlijk en figuurlijk kon worden ontvreemd, is een pijnlijk gegeven waaraan Alex van Stipriaan in zijn bijdrage herinnert. Het lichaam kan tekortschieten en worden vernederd, maar het kan ook worden gedisciplineerd met het oog op een groter welzijn. Jelle Zondag behandelt de opkomst van de sport in het licht van de ideeën over volksweerbaarheid, die aan het einde van de eeuw opgang maakten.

Het zal duidelijk zijn dat er vanuit zeer verschillende gezichtspunten is gesproken over de beleving van het lichaam in de negentiende eeuw. Naast de genoegens hebben wij ruimte gemaakt voor onderwerpen die op het eerste gezicht wat minder aangenaam lijken. Ook ditmaal blijkt dat de studie van het verleden ons iets leert over anderen, maar niet minder over onszelf.